

ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПАТРІОТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗАСОБАМИ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ

FORMATION OF PATRIOTIC VALUES IN ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS BY MEANS OF CHILDREN'S LITERATURE

Стаття присвячена проблемі патріотичного виховання молодших школярів засобами сучасної дитячої літератури. Розуміння цінності миру, засудження жорстокості війни та ворога, плекання любові до Батьківщини, повага до національних героїв – основа патріотичної позиції. Одне із завдань української школи – виховання покоління патріотів, які розмовляють українською мовою, люблять свій край, вболівають за долю країни, мають активну національну позицію, діють згідно із морально-етичними принципами, розуміють свій громадський обов'язок, а також здатні до прийняття важливих рішень.

Одним з ефективних засобів формування патріотичної позиції в учнів початкової школи є дитяча література, її аналіз та інтерпретація, зокрема робота з дитячою книжкою на патріотичну тематику на уроках і в позаурочний час. У цьому контексті зі змістової та методичної точок зору розглянуто деякі аспекти роботи з творами Романа Романишин та Андрія Лесіва «Війна, що змінила Рондо», Галини Кирпи «Мій тато став зіркою», Володимира Рутківського «Сторожова застава». Зауважено ефективні й дієві методи і форми роботи у процесі аналізу твору, усвідомлення патріотичних цінностей. Як засвідчує досвід учителів-практиків, результативними у патріотичному вихованні школярів є бесіди на основі прочитаного, сюжетно-рольові ігри, обговорення поведінки персонажів та подій твору, інтерактивні вправи «Ромашка Блума», «Асоціативний куц», «Шість капелюхів», творчі завдання з використанням онлайн-сервісів.

Свою специфіку з методичної точки зору має робота з книжками-картинками, де вербальний і візуальний компоненти творять єдиний цілісний простір художньої історії, розкривають складні чи прості теми й проблеми. Презентовано методичну розробку, присвячену опрацюванню з молодшими школярами книжки-картинки Юлії Смалі «П'ять колосків». Визначено перспективні вправи і завдання, цифрові інструменти й інтерактивні методи. Відзначено актуальність використання інтерактивних плакатів й ментальних карт для візуалізації та систематизації, критичного осмислення прочитаного під час традиційного та дистанційного навчання.

Ключові слова: патріотичне виховання, дитяча література, молодші школярі, НУШ, національна свідомість.

The article is devoted to the problem of patriotic education of younger schoolchildren by means of modern children's literature. Understanding the value of peace, condemning the cruelty of war and the enemy, fostering love for the Motherland, respect for national heroes are the basis of a patriotic position. One of the tasks of the Ukrainian school is to raise a generation of patriots who speak the Ukrainian language, love their country, cheer for the country's destiny, have an active national position, act according to moral and ethical principles, understand their public duty, and are also capable of accepting important solutions.

One of the effective means of forming a patriotic position in elementary school students is children's literature, its analysis and interpretation, in particular, work with a children's book on a patriotic theme in lessons and outside of class. In this context, some aspects of the work of Romana Romanyshyn and Andriy Lesiv «The War that Changed Rondo», Galyna Kyrypa «My Dad Became a Star», and Volodymyr Rutkivskyi's «Storozova Zastava» were considered from a substantive and methodological point of view. Effective methods and forms of work in the process of analyzing the work, awareness of patriotic values were noted. As evidenced by the experience of practicing teachers, conversations, story-role games, discussion of the behavior of the characters and the events of the work, interactive exercises «Bloom's Daisy», «Associative Bush», «Six Hats», creative tasks using online services are effective in patriotic education of schoolchildren.

A methodical development devoted to processing Yulia Smal's picture book «Five Spikelets» with younger schoolchildren is presented. From a methodological point of view, work with picture books has its own specificity, where verbal and visual components create a single integral space of artistic history, and reveal complex or simple topics and problems.

Prospective exercises and tasks, digital tools and interactive methods are defined. The relevance of using interactive posters and mental maps for visualization and systematization, critical understanding of what was read during traditional and distance learning was noted.

Key words: patriotic education, children's literature, elementary school students, New Ukrainian school, national consciousness.

УДК 373.31.32.035.6:372.882
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/62.1.11>

Качак Т.Б.,

докт. філол. наук,
професор кафедри початкової освіти
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Ленько Х.П.,

студентка IV курсу педагогічного
факультету
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Патріотичне виховання юного покоління є важливою складовою формування нації. Основи патріотичних цінностей закладаються в ранньому віці й починаються з розуміння дитиною власної приналежності до родини, народу, держави, самоідентифікації себе як українця чи українки. Патріотичні погляди сучасних дітей пов'язані з усвідомленням явищ та подій, які відбуваються щодня. Розуміння цінності миру, засудження жорстокості війни та

ворога, плекання любові до Батьківщини, повага до національних героїв – основа патріотичної позиції. Одне із завдань НУШ – виховання покоління патріотів, які розмовляють українською мовою, люблять свій край, вболівають за долю країни, мають активну національну позицію, діють згідно із морально-етичними принципами, розуміють свій громадський обов'язок, а також здатні до прийняття важливих рішень. Сформованість цих якостей у юних українців є найважливішою

гарантією демократичного майбутнього українського суспільства. Сьогодні, у час повномасштабної війни росії проти України, дуже добре розуміємо важливість патріотичного виховання школярів й актуальність пошуків ефективних методів, підходів і засобів формування патріотичних цінностей та національної свідомості здобувачів освіти усіх ланок. Одним з ефективних засобів формування патріотичної позиції в учнів початкової школи є дитяча література, її аналіз та інтерпретація, зокрема робота з дитячою книжкою на патріотичну тематику на уроках і в позаурочний час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На важливості патріотичного виховання дітей наголошували видатні педагоги, письменники, громадські діячі, серед яких Григорій Сковорода, Іван Франко, Олена Пчілка, Олександр Олесь, Василь Сухомлинський, Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл. Проблема патріотичного виховання молодших школярів неодноразово ставала предметом наукових досліджень та методичних розробок науковців та педагогів-практиків Івана Беха, Наталії Богданець-Білоskalенко, Наталії Гудими, Віри Киричок, Олени Коркішко, Оксани Фенцик та ін. Тетяна Качак, Віталіна Кизилова, Наталія Марченко, Лілія Овдійчук, Олеся Слижук та ін. досліджують художню реалізацію патріотичної тематики в дитячій літературі та зауважують її функціональні можливості у контексті виховання національно свідомих, патріотично налаштованих юних читачів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на широке коло науковців та учителів, які активно досліджують проблему патріотичного виховання молодших школярів, зауважуємо актуальність нових методичних розробок, заснованих на роботі з сучасною дитячою книжкою, присвяченою темі війни, національної боротьби за волю, незалежність і демократичне суспільство. Особливу роль у цих розробках відіграє поєднання традиційних і нових методів та форм роботи з дитячою книжкою, використання цифрових інструментів й онлайн-сервісів для візуалізації літературного матеріалу, створення вправ, ігор та навчальних завдань, організації освітньої діяльності учнів в офлайн- та онлайн-форматах.

Мета статті – теоретично осмислити та розробити методіку формування патріотизму та національно свідомої позиції молодших школярів засобами дитячої літератури в умовах НУШ.

Виклад основного матеріалу. Концепція НУШ передбачає виховання здобувача загальної середньої освіти як «цілісної особистості, усебічно розвиненої, здатної до критичного мислення»; «патріота з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини» [6].

Поняття «патріотизм» має різні дефініції, суть яких подібна. Це одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури» [2, с. 249]. На думку В. Сухомлинського патріотизмом починається з любові до людини й виховується з колиски. Сучасні науковці уточнюють ці визначення: «патріотизм – це любов до Батьківщини, українського народу, турбота про його та своє благо, сприяння становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею» [1, с. 23].

Аналізуючи проблему патріотичного виховання як планомірної виховної діяльності, спрямованої на «формування у вихованців почуття патріотизму, тобто доброго відношення до Батьківщини та до представників культури або країни» [5], фіксуємо три різновиди патріотизму. *Етнічний патріотизм* ґрунтується на усвідомленні особистості причетності до народу, формуванні любові до своєї культури, до історії свого краю та формуватися в родині, в сім'ї, де збереглися традиції минулих поколінь, де знають історію свого народу, своєї держави, своєї мови. *Територіальний патріотизм* як любов до місця народження людини, до ландшафту, клімату, де проживає людина, зростає з віком дитини, коли вона пізнає навколишній світ, архітектурну і природну спадщину. *Державницький патріотизм* має на меті формування у здобувачів освіти приналежності до своєї країни, держави та важливості людини, як громадянина [8].

Патріотичні цінності формуються у школярів під час вивчення української мови, традицій, культури, історії та символіки; пізнання краю, країни, в якій живуть; читання літератури та перегляду фільмів чи іншого контенту патріотичного спрямування; безпосередньої чи опосередкованої участі у патріотичних заходах. Ефективними є різні форми освітньої діяльності з метою патріотичного виховання учнів – індивідуальна, групова, колективна, масова; самостійна; систематична, епізодична. Так, індивідуальна форма дозволяє здобувачам освіти поглиблювати, удосконалювати та закріплювати національно свідомі погляди й позицію. Групова (колективна, масова) робота формує в учнів відповідальність не тільки за себе, а й за своїх друзів, за їхню патріотичну позицію й національно свідому поведінку. Не менш важливою є самостійна робота учнів над усвідомленням важливості бути патріотом своєї країни, формуванням справедливої думки щодо процесів, які відбуваються в державі.

Патріотичне виховання – планомірний, безперервний процес, який не є одноразовою акцією чи заходом. Патріотичні цінності формуються на

все життя, тому важливо постійно давати учням можливість продемонструвати власну патріотичну позицію, вчинок, поведінку. Основними принципами патріотичного виховання є принципи гуманізації вихованого процесу, самоактивності й саморегуляції, культуровідповідності, полікультурності, соціальної відповідальності, національної спрямованості.

Патріотизм у здобувачів освіти на думку Н. Мойсеюк можна формувати різними методами виховання: словесними (бесіда, розповідь); методами організації діяльності та формування досвіду поведінки (ситуація вільного вибору, педагогічна вимога, тренування, рольові ігри); методами стимулювання поведінки (заохочення, змагання); методами педагогічної підтримки (виховні заходи, діагностика вихованості). Умовами ефективності виховного процесу є врахування вікових і психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку при виборі форм, методів та засобів патріотичного виховання; взаємозв'язок навчальної та позакласної роботи; взаємозв'язок родини і школи; підсилення патріотичних почуттів дослідницькою і творчою діяльністю учнів, за допомогою шкільних музеїв, бібліотек та ін. [8].

Організація патріотичного виховання найчастіше відбувається на позаурочних заходах, однак, на нашу думку, формування національно свідомої особистості має проводитися систематично й на кожному уроці. Ефективним інструментом патріотичного виховання є дитяча література, оскільки демонструє патріотичні цінності в дії, засобами художнього слова впливає на уяву, розуміння, пізнання й емоції дитини, дає приклади поведінки для наслідування.

В сучасній дитячій літературі патріотична тематика є дуже поширеною. «Традиційні теми літератури для дітей (морально-етичні, тема щасливого дитинства, родинна тематика, тема дитини і природи, родинних традицій та любові до рідного краю) репрезентують твори для менших читачів» [4, с. 66] Г. Кирпи, М. Морозенко, І. Андруссяка, О. Кротюк, З. Мензатюк, Г. Малик та ін. Моделі патріотичної поведінки прописані у творах для підлітків С. Процюка, З. Мензатюк, В. Рутківського, О. Гавроша, А. Кокотюхи та ін. Особливо зараз актуалізується тема національної єдності, взаємопідтримки, відстоювання державної незалежності та боротьби з російськими терористами, які розв'язали війну й чинять геноцид українців. Без перебільшення: від свідомої патріотичної позиції українців залежить безпека та самостійність нашої держави. Художньо репрезентують патріотичну тематика в сучасній українській поезії для дітей А. Качан, (поезії про рідну Україну зі збірки «Гуляє парус на Лимані»), М. Савка («Україна») І. Паламарчук («Україна живе», «Непереможна», «Україна»), Г. Римар («Присвята рідній мові»,

«Вбережи, молю»), Д. Білоус (поезії із збірки «Диво калинове»). У книжках-картинках, оповіданнях та казках патріотичні цінності пропагують Г. Кирпа («Мій тато став зіркою»), Х. Лукашук («Казка про світло»), Р. Романишин та А. Лесів («Війна, що змінила Рондо»), К. Єгорушкіна («Мої вимушені канікули»), З. Мензатюк («Макове князювання»), Ю. Смаль («П'ять колосків») та ін.

Аналіз підручників з української мови та літературного читання засвідчив, що у кожному з них є рубрики, твори яких спрямовані на поглиблення знань учнів про Україну, виховання любові до України, формування свідомої національної позиції. У цих рубриках вміщені легенди рідного краю, презентовано українські символи й традиції, подано твори про велич, історичне минуле України та гордість за власну країну. Багато патріотичних текстів сучасних письменників будуть ефективними засобами патріотичного виховання учнів й особливо актуальні у часі війни. Для прикладу розглянемо деякі сучасні твори на патріотичну тематику та методичні аспекти роботи з ними на уроках в початковій школі з метою формування патріотизму та національно свідомої позиції молодших школярів засобами дитячої літератури (табл. 1).

Методика опрацювання творів на патріотичну тематику з метою формування у школярів патріотичних цінностей значною мірою залежить від проблематики твору, жанру й формату книжки. Опрацьовуючи поетичні тексти, звертаємо більше уваги на мову, художні засоби передачі почуттів любові до Батьківщини, героїзму й боротьби за незалежність. Читання й обговорення прозових текстів вибудовується на аналізі сюжету твору, ключових проблем, конфліктів й описаних подій, характеристиці головних героїв, їхніх моделей поведінки. Важливою є паралель національно свідомої поведінки героїв із життєвим досвідом школярів, їхніми вчинками й світоглядними позиціями.

Свою специфіку з методичної точки зору має робота з книжками-картинками, де вербальний і візуальний компоненти творять єдиний цілісний простір художньої історії, розкривають складні чи прості теми й проблеми. Для прикладу розглянемо фрагмент методики опрацювання книжки-картинки Юлії Смаль «П'ять колосків». Тема Голодомору важка, але водночас важлива, яка має артикулюватися у патріотичному вихованні школярів задля того, щоб вони знали історію, пам'ятали трагічні її сторінки, зростали національно свідомими українцями й не допустили повторення чергового геноциду українського народу.

На першому етапі заняття використовуючи рольову гру «Прес-конференція», варто запропонувати учням більше дізнатися про письменницю й художницю книжки, історію її створення. Вчителю відведено роль авторки твору, а діти виступають як журналісти, ставлять їй запитання (наприклад:

Сучасні твори для дітей на патріотичну тематику

Автор, назва твору	Зміст твору	Мета роботи над текстом	Методи і форми роботи із твором
Романишин Романа та Лесів Андрій «Війна, що змінила Рондо».	Захоплююча книга, про чарівне місто Рондо, де мешкають Данко, Зірка і Фабіан. Безтурботний, світлий світ, рідне місто руйнує війна. Покалічені, але живі головні персонажі останніх годин протистоять війні. Головне завдання жителів міста – об'єднатися й «робити те, що вони вміють», світити та співати – методи, які допомагають перемогти війну. «Такі історії допомагають знайти у собі сили повірити у світле майбутнє, об'єднатися і спільно працювати заради перемоги» [3, с. 191]	Формування в учнів усвідомлення важливості гуртування і спільної боротьби за мир, право жити. Сюжет допомагає усвідомити наслідки війни й зменшити стресовий вплив жахливих картин сьогоденної війни, яка відбувається у нашій державі. Формування національно свідомої позиції для протистояння ворогу та віри у перемогу світла над темрявою.	Бесіда, опис головних героїв, обговорення книги в колі, сюжетні рольові ігри. Творчі ігри й завдання: «Незакінчене речення», «Я-автор» (продовження твору власними думками), ілюстрація сюжетних епізодів твору (малюнок, аплікація), цитатна характеристика персонажів, лист-відгук автору після прочитання твору. Робота з інтерактивними плакатами, інтелеккартами, онлайн-завданнями та іграми на основі прочитаного.
Галина Кирпа «Мій тато став зіркою»	Зворушлива оповідь маленької дівчинки, тато якої «став зіркою», коли відстоював незалежність та демократію, вільний вибір українського народу на Майдані. Дівчинка вчиться жити без тата поруч, але вона відчуває його присутність; уявляє, як тато бере її на плече та переносить через барикади. Вона бачить синьо-жовті прапори, чує, як тато говорить: «Доцю, сонечко, ми переможемо».	Розповіді дітям про Революцію гідності, Майдан Незалежності, Небесну сотню. Навчити шанувати національних героїв. У процесі обговорення й аналізу тексту формувати цінності та увиразнювати національну ідентичність, усвідомлення важливості подвигу кожного, хто бореться за свою державу й демократичне суспільство. Метафорична мова твору допомагає читачам по-іншому сприймати смерть близької людини, стишити біль.	Бесіда, обговорення тексту, дискусія, словникова робота. Творча робота: написання листа-підтримки для дівчинки, переказ епізоду, який найкраще запам'ятався; словесне малювання; дописування іншої кінцівки або ж зміна сюжету, відгук на прочитаний твір. Ігрові та інтерактивні форми роботи, завдання й ігри в онлайн-форматі.
Володимир Рутківський «Сторожова застава»	В романі йдеться про українського школяра Вітька, який живе в селі Воронівка і хоче дізнатися більше про історію свого рідного краю. Одного дня він та його друзі звернули увагу на загадкову печеру і раптово Вітя опиняється в 1097 році, знайомиться із українськими Добринею, Олешком та Ільком, Володимиром Мономахом. Впродовж твору	разом з юним героєм читач має можливість потрапити у часи Київської русі й познайомитися із славетними українськими богатырями, які захищали народ і кордони нашої землі. Це правдива історія й події, які легко запам'ятати завдяки художній формі розповіді. Екранізація цього твору сприяє кращій візуалізації прочитаного	Бесіда, обговорення поведінки героїв, переказ епізоду, який сподобався; вправа «Читацькі очікування». Інтерактивні методи «Ромашка Блума» та «Шість капелюхів» для аналізу твору. Творча робота на основі прочитаного: написання літопису думок «Я в історичній події», уявна подорож у ті часи. Ігрові завдання та мультимедійні презентації з використанням цитатної характеристики героїв, описаних подій, історичних осіб.

Де Ви народилися? Де навчалися? Який Ваш перший витвір? З якою метою Ви написали цю книгу?).

Для кращого розуміння та усвідомлення прочитаного твору доречно використати онлайн-ресурс *LearningApps* й запропонувати учням пограти гру «Перший мільйон». Із декількох запропонованих варіантів учні вибирають правильну відповідь та поступово «збільшують» суму виграшу. Сам

процес гри, своєрідного змагання додає азарту й мотивує учнів уважно читати книгу.

Усвідомлення прочитаного відбувається під час емоційно-оціночної бесіди, яка може базуватися на різних запитаннях: Чи сподобалася вам книга? Чому? Як гадаєте, з якою метою вона написана? Чи звернули увагу на розповідь Христини із Донеччини? Чому вона шкодує, що настрахала

правнуків? Чим, на вашу думку, пов'язані долі цих дітей? Чи розумієте ви поняття «геноцид»? Як ви вважаєте, події із книги перегукуються із нашим сьогоденням? Саме такий формат бесіди допомагає краще, не поверхнево, зрозуміти важливість та актуальність цього твору в усвідомленні справжньої історії України, протистоянні пропаганді та ідеологічним маніпуляціям, які насаджуються російськими ЗМІ, зрозуміти уроки минулого.

Для короткого переказу тексту можна практикувати вправу «Я – головний герой», у якій учні вибирають одного із персонажів твору та переказують сюжет від його імені. Аналіз сюжету й образів головних героїв твору доцільно провести з використанням інтерактивного плаката, у якому за кожною піктограмою додаткова інформація, медіаконтент на тему Голодомору, документальні його підтвердження чи цитатна характеристика персонажів. (рис. 1).

Рис. 1. Інтерактивний плакат з цитатною характеристикою персонажів

Після роботи з плакатом можна організувати обговорення чи дискусію в колі «Герой, який мене найбільше зворушив». Учні розповідають про героїв та аргументують свої слова, чому вибрали саме його. Ця вправа допомагає усвідомити те, що кожен герой є по-своєму особливий, важливий для цієї книги. Творче завдання – написання адресованого авторці листа-відгуку.

Результативною й дієвою у формуванні усіх видів патріотизму є спільна робота учнів над прочитаним з використанням інтелект-карт. «Інтелектуальні карти є ефективним інструментом візуалізації та систематизації інформації, аналізу та узагальнення вивченого матеріалу; фіксації ідей і процес мислення навколо певної теми» [9, с. 98]. Інтерактивний плакат та інтелект-карти легко використовувати у процесі аналізу прочитаних текстів під час синхронних й асинхронних занять у дистанційному форматі, що особливо актуально у часі війни.

Висновки. Патріотичне виховання молодших школярів – не одноразова акція, а щоденна систематична робота на кожному уроці й в позаурочний час. Сьогодні, як ніколи, розуміємо важливість виховання національно свідомого юного покоління в освітньому процесі. Діти усвідомлюють, як в умовах боротьби за незалежність, національну ідентичність, вільне життя

в своїй державі формується національна єдність й патріотизм суспільства і кожного зокрема. Учитель підсилює патріотичну позицію, погляди й цінності учнів, працюючи з ними над текстами на патріотичну тематику, підбираючи ефективні методи й форми роботи на основі прочитаного.

Дитяча література – один із ефективних засобів виховання патріотичних почуттів дитини, оскільки тексти допомагають усвідомити важкі, деколи незрозумілі, тривожні події чи емоції в доступному сюжеті, моделях поведінки героїв. Запропонована методика формування патріотизму та національно свідомої позиції молодших школярів засобами дитячої літератури побудована на системній та ефективній роботі з сучасними книгами українських письменників на патріотичну тематику. Стверджено, що важливим є не лише зміст, а й методи обговорення й аналізу прочитаного, а саме бесіди, ігри, завдання з використанням цифрових інструментів, інтерактивні вправи, колективна чи групова робота з інтерактивними плакатами та інтелект-картами. Це проілюстровано методичною розробкою, присвяченою опрацюванню книги-картинки Юлії Смалі «П'ять колосків».

Перспективою подальших студій є теоретичне осмислення в патріотичному вихованні учнів функціонального потенціалу інших творів й методичні розробки їх вивчення на уроках літературного читання.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бех І. Д., Чорна К. І. Національна ідея в становленні громадянина – патріота України: програмно-виховний контекст. Київ: ІПВ АНП України, 2008.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К. Либідь, 1997. 376 с.
3. Качак Т., Кульчак Х. Інфографіка як засіб візуалізації та аналізу мовно-літературного матеріалу в початковій школі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 61, том 2, 2023. С. 188–195. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/61-2-31>
4. Качак Т. Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст. Монографія. К.: Академвидав, 2018. 320 с.
5. Киричок В. А. Сучасні форми і методи патріотичного виховання молодших школярів у позаурочній діяльності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2010. № 14. С. 134–144.
6. Концепція Нової української школи URL:https://oplatforma.com.ua/files/articles/2365/Konceptcija_Nova_ukrainska_shkola_MON_2016_Pedrada.pdf (Дата звернення: 06.08.2023)
7. Коркішко О. Г. Виховання патріотизму молодших школярів в позаурочній роботі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Слов'янськ, 2004. 23 с.
8. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: навч. посібник. К., 2003. 615 с.
9. Kachak Tetiana, Kachak Khrystyna. Mind Maps as a Tool for Visualization and Structuring of Linguistic and Literary Material in the Process of Teaching Students. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2022. Vol. 9, No. 1 (Apr. 2022), p. 92–100. <https://doi.org/10.15330/jpnu.9.1.92-100>